

БЮДЖЕТ УЧАСТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ ЗАЛУЧЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ ДО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ В СФЕРІ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ: ПРОЕКТНИЙ ПІДХІД В ДІІ¹

Швіндіна Г.,

д.е.н., професор, Сумський державний університет, м. Суми,

hanna.shvindina@auk.edu.ua

Шеремет М.,

аспірантка, Сумський державний університет, м. Суми

259941sheremet@gmail.com

Євтушенко В.,

аспірантка, Сумський державний університет, м. Суми

v.yevtushenko@management.sumdu.edu.ua

Антоненко А.,

аспірант, Сумський державний університет, м. Суми

Начальник відділу організаційно-кадрової роботи

Сумської міської ради

a.antonenko@management.sumdu.edu.ua

Нерета Г.,

аспірантка, Сумський державний університет, м. Суми

g.nereta@gmail.com

Дослідження Масачусетського Технологічного Університету (MIT) доводять, що демократичні суспільства – багатіші за інші, більше того демократизація призводить до економічного розвитку країн в цілому, навіть, якщо не всі сфери охоплені реформами. В даному дослідженні протиставлено патерналізм, як батьківська поведінка будь-якої ієрархічної системи, яка є порушенням свобод й особистої автономії індивідів (груп); та партисипативне управління, яке має на меті залучення індивідів до системи прийняття рішень на різних рівнях.

Вперше введений у 1989 році в місті Порту-Алегрі (Бразилія), партиципаторний бюджет (далі ПБ) з тих пір був прийнятий у багатьох регіонах, як у Європейському Союзі, так і по всьому світові, в Україні громади почали запроваджувати ПБ у 2015 році, при цьому Сумська ТГ досі не досягла до цього процесу у 2017 році. Лише трьох років (за виключенням 2020 року через COVID-19) не достатньо для аналізу певних закономірностей, тим не менш, в даному дослідженні виявлені певні позитивні зміни та бар'єри розвитку ПБ, які можуть стати вихідними даними для подальшого дослідження в даній сфері. В даному дослідженні виявлені основні тенденції – скорочення подання та фінансування проєктів у 2021 році після одного року перерви (через пандемічну ситуацію), збільшення кількості авторів-жінок (до 63%), незмінність категорій, за якими подаються проєкти. Так, лідерами за тематикою є проєкти, присвячені здоровому способу життя та благоустрій міста, і за ними із більшим відривом йдуть культура та туризм, й освіта. На сьогодні у м. Суми в рамках ПБ реалізовано 21 проєкт. При цьому залишаються невирішеними проблеми подальшого розвитку партиципаторного бюджетування, такі як складність процедури подачі, захисту та реалізації проєкту, низька якість супроводу та підтримки авторів протягом реалізації проєкту та інші. Впровадження освітніх курсів із проєктного менеджменту за рахунок бюджету не вирішить всіх проблем, але дозволить збільшити рівень залученості населення до ПБ в подальшому, що особливо важливо в умовах скорочення населення в цілому.

Ключові слова: партисипативне управління, партиципаторне бюджетування, патерналізм, проєктний підхід.

DOI: 10.21272/1817-9215.2021.4-28

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Залучення громади до процесів розробки та прийняття рішень є однією зі складових розвитку громадянського суспільства. Україна активно розвивається в цьому напрямку, на сьогодні є широкий вибір інструментів, через які населення може впливати на процеси управління у своєму місті або селищі. До таких інструментів

¹ Виконано в рамках науково-дослідної теми «Реформування системи освіти впродовж життя в Україні для запобігання трудовій міграції: коопетиційна модель інституційного партнерства» (ресстраційний номер проєкту: 120U102001), що фінансується Міністерством освіти і науки України

належать громадські слухання, електронні петиції або діяльність у консультативно – дорадчих органах. Але якщо говорити про залучення громади до розподілу бюджету та надання можливостей самостійно вирішувати актуальні проблеми за допомогою бюджетного фінансування, то найрозповсюдженішим інструментом є громадський бюджет, який також називають партиципаторним, або бюджетом участі.

Громадський бюджет дає можливість мешканцям громади взяти участь у розподілі частини бюджетних коштів, і витратити їх на покращення життя у громаді – забезпечення потреб громади. В Сумській області налічується 27 територіальних громад, які використовують даний інструмент залучення [14].

Партиципаторне бюджетування (далі ПБ) – це демократичний інструмент участі громадян в розбудові власної громади, за рахунок проектних дій, реалізованих на кошти виділеної частини міського бюджету. При цьому самі громадяни через голосування визначають, які саме проекти потрібні для громади.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою даної статті є узагальнення історії виникнення та розвитку партиципаторного управління та ПБ, та аналізу динаміку розвитку ПБ в Сумській ТГ, та виявлення можливих перешкод на шляху подальших позитивних змін у суспільстві.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як відомо із дослідження, здійсненого вченими Масачусетського Технологічного Університету (MIT), демократичні суспільства – багатіші за ті, в яких система управління більш авторитарна. Дане ствердження надто спрощене, адже в дослідженні вчених [1] представлено результати аналізу панельних країн різного типу у період між 1960 та 2010 роками. За результатами обробки даних доведено ефект демократії на економічне зростання, так наприклад, країна, яка перемикається від недемократичного устрою до демократичного отримує на 20% вище ВВП на душу населення у довготривалій перспективі (приблизно в наступні 30 років). При цьому на економічний приріст впливає не стільки попередній рівень ВВП, скільки початковий рівень освіти.

На наш погляд такий лаг у 30 років пов'язаний із формування іншої ментальності резидента країни. Одна із рис культури пострадянського простору - це патерналізм, а саме «а система, згідно з якою орган влади зобов'язується забезпечувати потреби або регулювати поведінку тих, хто знаходиться під його контролем у питаннях, які стосуються їх як окремих осіб, а також у їхніх відносинах до влади та один до одного» [6]. Патерналізм часто сприймається як батьківська поведінка ієрархічної системи (або інституту) у складних діадних відносинах за принципом домінування «батько – дитина», або «імперія - колонія», або «держава – резидент». Якщо у діадних відносинах один бік поводить як батько, іншій стороні залишається інфантилізм. Соціокультурні норми неодмінно впливають на спосіб структурування політики соціального забезпечення, і створюють передумови для залежної (dependent) або незалежної (independent) поведінки. Ще у 50-тих роках Лайкерт виявив чотири різні стилі лідерства – експлуатаційно-авторитарний, доброзичливо-авторитарний (або патерналістичний), консультаційний та партиципаторний стиль лідерства [3], розпочавши тим самим дискусію про межі делегування та коли саме необхідно долучати до партиципаторного управління індивідів та групи людей.

В даному дослідженні ми протиставляємо патерналістичний та партиципаторний стилі лідерства та управління. Патерналізм, як антонім демократії, можна представити як втручання у свободу й особисту автономію людини заради її ж блага [12]. На думку Канта, першочерговим правом є право людини на розвиток і реалізацію власного уявлення про власне і порушити таке право означає ігнорувати гідність людини [12]. Лібералізм, який розвивався часто як реакція на явний патерналізм монархічних аристократичних і рабовласницьких суспільств, спрямований на мінімізацію втручання держави в особисту свободу, також має свої обмеження, оскільки не всі люди вважалися рівною мірою здатними до самокерування (раби, жінки тощо).

Останнім часом цей підхід може бути продемонстрований у «м'якому» ліберальному режимі, коли до рішень людей підштовхують через низку «підказок» (nudge). Один із рухів наразі має назву лібертаріанський патерналізм [12], який спирається на ствердження, що люди не діють раціонально, як це передбачено стандартною теорією мікроекономічного розвитку. А отже, ірраціональна поведінка мотивує патерналістське втручання, або низку наджив [10]. Патерналістичний підхід до управління має своїх прибічників, і низку досліджень, які свідчать на користь впровадження наджив. Тим не менше, дане дослідження привертає увагу до явних та неявних переваг партисипативного управління та партиципаторного бюджету як його прояву.

Повертаючись до дискусії про цінність та доцільність партисипативного управління, слід зважати на результати досліджень в теорії менеджменту. Залучення підлеглих до партисипативного управління, як вказано в дослідженні [8], надає такі переваги: (1) вищий ступінь продуктивності та результативності, включаючи зниження збитків та втрат, як результат більших особистих зусиль та уваги від підлеглих; (2) зменшення невиходів на роботу, втоми, звільнень; (3) скорочення образ та критики вбк менеджменту, висока згуртованість; (4) більша готовність приймати зміни та (5) легкість управління командами та підлеглими. Ті підлеглі, які приймають участь в процесі визначення цілей та засобів їх досягнення з більшим ентузіазмом приймають задачі до виконання та зацікавлені в якості кінцевого результату; (6) вища якість прийнятих управлінських рішень.

Якщо на рівні підприємства партисипативне управління призводить до помітних результатів навіть у короткому періоді часу (приклад SEMCO й досі є одним із легендарних в історії менеджменту), то на рівні держави та регіону, такі прояви – менш помітні, але саме через це їх слід більш ретельно досліджувати у довготривалій перспективі.

Вперше введений у 1989 році в місті Порту-Алегрі (Бразилія), партиципаторний бюджет (далі ПБ) з тих пір був прийнятий у багатьох регіонах, як у Європейському Союзі, так і по всьому світові [4]. В дослідженнях [5] висвітлюється те, що ПБ протидіє розчаруванню громадян політичними процесами, але в той же час існує обмаль досліджень на дану тему, які б могли дати розуміння, яким чином впливає співробітництво громадян в процесі створення власних умов проживання на рівень життя громади, яким чином відбуваються мотиваційні процеси та процеси залучення громадян. У Польщі перший проект з'явився у 2011 році [15], і з кожним роком їх ставало все більше. Що стосується активності мешканців в Польщі, то це від 2% до 40%. Втім, активність голосування залежить від того, кому дозволено голосувати в тому чи іншому місті, наприклад, у Варшаві голосувати можуть всі – від дітей до дорослих. Одним із цікавих результатів ПБ в Польщі стали колаборативні проекти, тобто такі, що поєднують декілька проектів, які стосуються одного об'єкта. Люди навчилися співпрацювати, спів-навчатися та вибудовувати зворотний зв'язок із кінцевими бенефіціарами (громадою) та органами влади.

В Україні громади почали запроваджувати ПБ у 2015 році. Згідно даних [2], першими містами стали Чернівці та Черкаси, які прийняли низку регуляторних актів у серпні 2015 року. Кількість нових громад, які доєдналися до процесу ПБ досягло піку у 2017 році (щонайменше 58 громад). Сумська територіальна громада також вперше впровадила громадський бюджет у 2017 році, долучившись до всеукраїнського тренду.

Позитивний вплив ПБ на якість життя місцевої громади може проявити себе в декількох сферах. Так, наприклад, ПБ суттєво підвищує якість надання адміністративних послуг, так як водопостачання, водоочищення, публічний транспорт, якість доріг, електричне постачання та постачання енергоресурсів. Щороку мешканцям громади пропонується взяти участь у розподілі бюджетних коштів та запропонувати вирішення проблеми населення у таких напрямках: енергозбереження, благоустрій міста, культура та туризм, освіта, здоровий спосіб життя, телекомунікації, зв'язок та інформаційні технології, соціальний захист або промоційні заходи.

Мешканці стають більш вмотивованими приєднатися до діяльності громади, та рівень залучення зростає, як зростає і кількість громадських лідерів, які об'єднуються задля спільного виграшу.

Що стосується демографічного профілю авторів ПБ проєктів, то в цілому в Україні у всіх циклах, переважають автори-жінки. Це є позитивним результатом, оскільки дискримінація жінок на різних шаблях влади в Україні є помітною через гендерні диспропорції (51% жінок представляють інтереси громади у сільських радах, 23% - в районних, 14% - міських та 10% - обласних радах [2]).

Треба відмітити, що ситуація щодо розвитку ПБ в кожній громаді відрізняється, і на цьому етапі складно виявити фактори групової динаміки. Але можна вже стверджувати, що голосування щодо ПБ та голосування на місцевих виборах не збігаються (Київ, Дніпро, Одеса, Львів, Запоріжжя [2]), оскільки результати впровадження ПБ не змінюють задоволеності чи невдоволеності роботою муніципальних служб та центрів надання адміністративних послуг. Але при цьому зростає кількість громадян із активною громадянською позицією [2].

Аналізуючи статистичні дані по Сумській ТГ, слід відмітити, що у перший рік впровадження громадського бюджету, мешканцями сумської громади було подано 66 проєктів на загальну суму 32 953 601 грн, серед яких 45 локальних проєктів – тих які вирішують проблеми певної вулиці чи району міста на загальну суму 17 545 035 грн. та 21 загальноміський проєкт на суму 15 408 566 грн. Найбільше громада подавала проєкти, що спрямовані на сприяння здоровому способу життя (44%) та благоустрою міста (36%), в рамках цих категорій переважно передбачалося будівництво спортивних та дитячих майданчиків. За результатами голосування, фінансування отримали 18 проєктів з 66 (12-локальних на суму 5 367 208 грн. та 6 загальноміських на суму 3 575 656 грн.). Загальне фінансування проєктів-переможців у 2017 році становить 8 942 864 грн.

У 2018 році на фінансування за рахунок громадського бюджету було подано 90 проєктів на загальну суму 66 343 146 грн. Серед яких 54 локальних проєкти на суму 33 497 201 грн. та 36 загальноміських на суму 32 845 945 грн. Як і у 2017 році серед основних напрямків переважали сприяння здоровому способу життя (42 %) та благоустрою міста (30 %). За результатами голосування фінансування отримали 17 проєктів – 12 локальних на суму 7 748 759 грн. та 5 загальноміських на суму 6 924 570 грн. Загальні витрати на реалізацію проєктів у 2018 році становить 14 673 329 грн. На сьогодні з цих проєктів реалізовано 11, у процесі реалізації – 6.

У 2020 році через відсутність фінансування громадський бюджет було призупинено. У 2021 його відновили, але зі змінами відповідно до реформи децентралізації. З 2021 року проєкти, що подаються на громадський бюджет розподіляються на міські – географія яких поширюється на територію м. Суми та старостинські – ті, реалізація яких передбачається на території населених пунктів що входять до складу Сумської територіальної громади. Всього у 2021 році на фінансування за кошти громадського бюджету було подано 37 проєктів, що значно нижче за їх кількість у минулі роки. Бачимо динаміку зниження інтересу громади до даного інструменту, можливо це пов'язано з великим строком очікування на реалізацію проєктів, що отримали фінансування. Серед поданих у 2021 році проєктів 29 міських на суму 14 071 459 грн та 8 старостинських на суму 1 441 853 грн. За категоріями знову переважали проєкти спрямовані на формування здорового способу життя (46 %), благоустрою міста (16 %), культури та туризму (14 %). Розгляд поданих проєктів триває.

Якщо проаналізувати проєкти 2017 а 2018 року, які вже отримали фінансування на реалізацію, можна помітити що серед них переважають локальні проєкти, їх загальна кількість 24, міських - 11. На фінансування локальних проєктів за два роки виділено 13 115 967 грн., на фінансування міських проєктів – 10 500 226 (агреговано авторами на базі даних ПБ Сумської міської ТГ [13]).

Графічно можна представити динаміку розвитку ПБ таким чином (див. рис. 1).

На сьогодні у м. Суми в рамках ПБ реалізовано 21 проєкт: Спортивна зона відпочинку "Територія сильних", Дитячий майданчик "Мрія малюка ", Створення STEAM-центру на базі КУ Сумська спеціалізована школа №7 ім. М. Савченка, Сквер випускників Добровільної, Міні-скейтпарк на Роменській, Старими вулицями Нового Міста, Майданчик "Креативний простір", Спортивний простір "Єдність нації", Майданчик для дітей та дорослих (вул. Ремісника, 25, 31 та вул. Лермонтова, Місце для дозвілля дітей та занять спортом «Щасливе дитинство», Фестиваль ідей «Суми майбутнього», Дитячий та спортивний майданчик по вул. Г. Кондратьєва, Змагання з веслування на байдарках на Кубок міста "Золоте весло", «Містечко зимових розваг з крижаними скульптурами, ковзанкою, льодяною горкою та фортецею», Новий "євросмітник" по вулиці Харківській (будівництво та озеленення павільйону для збирання сміття), Перша Сумська медіа тека, #СкверРозвагТаВідпочинку, Наш сквер, На радість дітям, Спортивний майданчик "Атом-воркаут", Дитячий майданчик Цитадель.

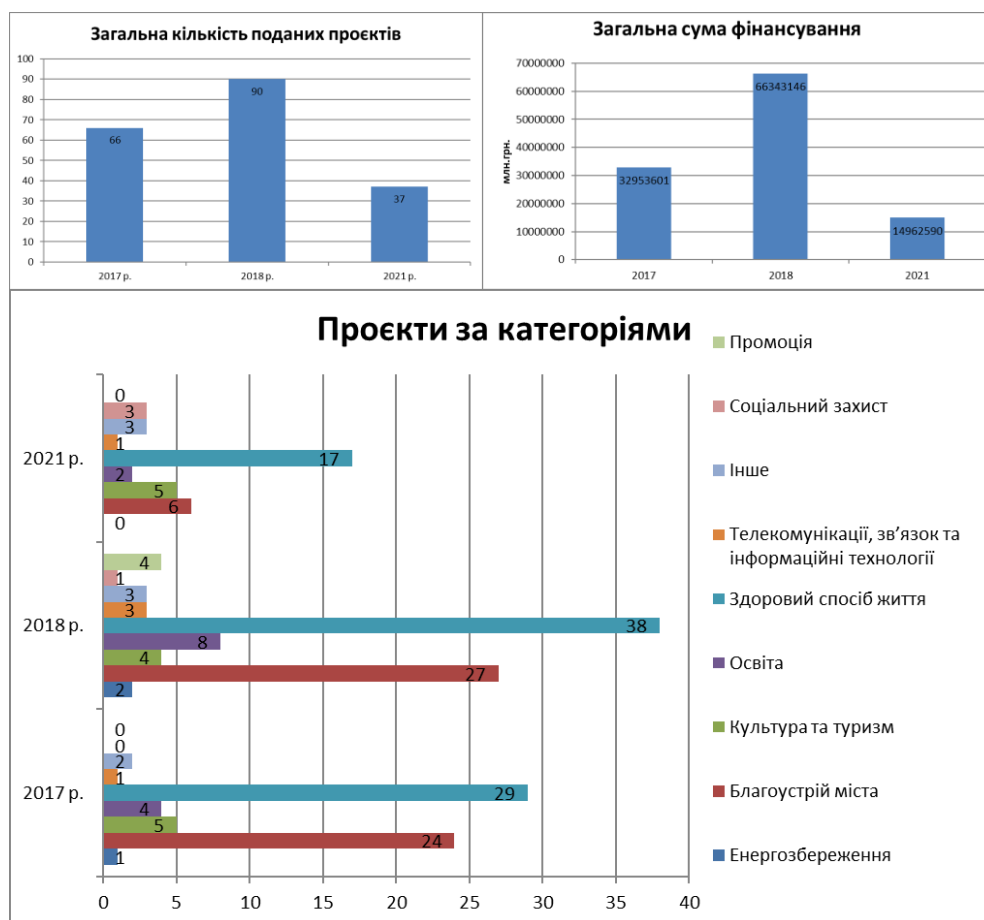

Рисунок 1 – Динаміка розвитку ПБ в Сумській ТГ
Джерело: узагальнено авторами на основі джерел [13].

Всі ці проєкти, переважно локальні й націлені на задоволення потреб певної кількості людей (вулиці чи будинку). Перед реалізацією таких проєктів у дуже рідких випадках проводяться попередні громадські опитування чи збори. Побажання населення не збираються, що робить партиципаторний бюджет інструментом вирішення проблем, які визначають громадські активісти. Крім того, за результатами моніторингу виконання проєктів, частиною побудованих спортивних та дитячих

майданчиків на сьогоднішній день мало користуються, або вони вже у незадовільному стані через вандалізм. Це також пояснюється розташуванням майданчиків, адже у населення дуже низький рівень обізнаності у сфері здорового образу життя, та рівень залученості до практик фізичної культури. Частково це можна пояснити низьким рівнем попиту на спортивні майданчики, адже за даними самооцінки населенням стану свого здоров'я, майже кожна друга особа оцінила цей стан здоров'я як «добрий». Подібне відношення до самооцінки говорить про певний атитюд, адже Сумська область не є найкращою областю у сфері охорони здоров'я, якщо звернутися до темпів захворювань та смертності (низка показників). Загалом в Сумській області у 2020 році померли майже 19 тисяч людей, і найчастішими причинами смерті є серцево-судинні захворювання, інсульти та онкологія. При чому кількість смертей, спричинених саме хворобами системи кровообігу зросла більш ніж на тисячу [16]. Загалом населення Сумської області у 2020 році скоротилося на 14795 людей (природне скорочення складає 12969 людей, міграційне - 1826) [16]. Отже актуальність дитячих та спортивних майданчиків є дискусійною, і для більш детального вивчення зв'язків слід провести більш довготривале дослідження.

Аналізуючи статистику громадського бюджету у Сумській ТГ за три роки його існування, можна помітити, що проекти типові, і подаються переважно одними й тими самими громадськими активістами. Переважають проекти, присвячені здоровому стилю життя та благоустрою міста (див. рис. 1). Але при цьому є істотні демографічні зміни, і одна з них – це збільшення кількості жінок-авторок проектів, у 2017 році 52% (більшість) авторів склали чоловіки, вже у 2018 році 54% авторів були жінки, і у 2021 році жінки мають 63% серед авторів проектів.

Повертаючись до причин низької активності населення (порівняно із очікуваним рівнем), або чому деякі автори не повертаються до процесу подачі проектів, нами в процесі опитування було виявлено такі проблеми:

- Складна процедура подання, захисту, реалізації та звітності за проектом;
- Рівень знань та навичок, необхідних для реалізації проекту, є високим, і представники населення не мають доступу до відповідної освіти чи курсів (відсутність навчання);
- Низька якість необхідного супроводу авторів проектів, які не мають досвіду у подібній діяльності (немає типових документів, складність звітування до бухгалтерії і т. ін.);
- Підпорядкованість та ієрархія проектів (автор діє від свого імені, але в рамках певного підрозділу ТГ);
- В рамках ПБ не передбачене фінансування оплати роботи авторів та персоналу, що покладає ці витрати на самих авторів;
- В рамках ПБ не передбачене фінансування форс-мажорних та непередбачуваних витрат, що призводить до фінансових збитків авторів (відмовляються від іншої оплачуваної роботи на користь проекту, при цьому трудомісткість деяких етапів – складно передбачити наперед, плюс затримки у будівельних закупівлях, які гальмують проект, роблять його більшим дорогим тощо);

Для підтвердження та виявлення глибинних зв'язків між явищами необхідно подальше дослідження з даної теми. Але вже сьогодні можна сміливо стверджувати, що одним із елементів ПБ має бути додаткова освіта із проектного менеджменту, яка надається авторам або потенційним учасникам ПБ. Такі курси мають бути профінансовані із бюджету, адже вони несуть подвійну користь – створюють підґрунтя для активізації населення, посилюють цінність інших, вже реалізованих проектів ПБ, тим самим підвищуючи рівень довіри до даного процесу.

Окрема площина впливу ПБ на економічний розвиток лежить на перетині питань міграції, працевлаштування та самозайнятості. Якщо активна частина населення створює завдяки своїм проектами додаткові робочі місця (навіть тимчасові), перерозподіляючи трансакції на користь самозайнятих людей, все це разом впливатиме не тільки на благоустрій міста, але й на рівень розвитку ТГ. Те, що проекти

не передбачають оплату праці, підвищуючи навантаження на задіяних в проєктах людях, призводить до зворотного ефекту – знецінювання праці, нівелювання вартості та цінності даного проєкту для бюджету, а отже і для громади. Зважаючи на суттєві міграційні тенденції – це загрозлива ознака невідворотних соціально-економічних змін.

ВИСНОВКИ

В межах даного дослідження було здійснено узагальнення основних підходів до управління та протиставлено партисипативне управління та патерналістичне. Аналіз існуючих публікацій на дану тему дозволив стверджувати, що будь-яке патерналістичне управління – це втручання у свободу й особисту автономію людини заради її ж блага, в той час як партисипативне управління засновано на принципах демократії, волевиявлення та рівності. Історично процес ПБ розпочато у 1989 році, в Україні це явище виникло у 2015 році, при цьому Сумська ТГ доєдналась до цього процесу у 2017 році. Лише трьох років (за виключенням 2020 року через COVID-19) не достатньо для аналізу певних закономірностей, тим не менш, в даному дослідженні виявлені певні позитивні зміни та бар'єри розвитку ПБ, які можуть стати вихідними даними для подальшого дослідження в даній сфері.

SUMMARY

Shvindina H., Sheremet M., Yevtushenko V., Antonenko A., Nereta G. Participatory budget as a tool of territorial unit engagement in decision-making in public administration: project management in action

Research by the Massachusetts Institute of Technology (MIT) proves that democratic societies are richer than others; moreover, democratization leads to the economic development of countries as a whole, even if not all areas are engaged in the reforms. This study contrasts paternalism as the parental behavior of any hierarchical system that violates the freedoms and personal autonomy of individuals (groups); and participatory governance, which aims to involve individuals in the decision-making system at various levels. First introduced in 1989 in Porto Alegre, Brazil, the participatory budget (hereinafter PB) has since been adopted in many regions, both in the European Union and worldwide, with communities in Ukraine starting to implement PB in 2015. Sumy territorial unit joined this process in 2017. Only three years' results (except for 2020 through COVID-19) are not enough to analyze certain patterns; however, this study identified some positive changes and barriers to the development of PB, which may be the starting point for further research in this area.

This study identified the main trends - reducing the submission and funding of projects in 2021 after a one-year break (due to the pandemic situation), increasing the number of women authors (up to 63%), the invariability of the categories for which projects are submitted. Thus, the leaders in the field are projects dedicated to the healthy lifestyle and city beautification, followed by projects in culture and tourism, and education. To date, 21 projects have been implemented in Sumy within the framework of the PB. At the same time, the problems of further development of participatory budgeting remain unresolved, such as the complexity of the procedure for submitting, defending and implementing the project, low quality of support of authors during the project implementation and others. The introduction of educational courses in project management at the expense of the budget will not solve all problems, but will increase the level of public involvement in PB in the future, which is especially important in terms of population decline in general.

Keywords: participatory leadership, participatory budgeting, paternalism, project approach.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Acemoglu, D., Naidu, S., Restrepo, P., & Robinson, J. A. (2019). Democracy does cause growth. *Journal of political economy*, 127(1), 47-100.
2. Khutkyy, D., & Avramchenko, K. (2019). Impact Evaluation of Participatory Budgeting in Ukraine. Kiev: Ukraine Democracy Initiative. Available at: https://www.researchgate.net/publication/337783495_Impact_Evaluation_of_Participatory_Budgeting_in_Ukraine
3. Likert, R. (1958). Effective supervision: An adaptive and relative process. *Personnel Psychology*, 11(3), 317-332.
4. Manes-Rossi, F., Brusca, I., Orelli, R. L., Lorson, P. C., & Hausteine, E. (2021). Features and drivers of citizen participation: Insights from participatory budgeting in three European cities. *Public Management Review*, 1-23.
5. Miller, S. A., Hildreth, R. W., & Stewart, L. M. (2019). The modes of participation: A revised frame for identifying and analyzing participatory budgeting practices. *Administration & Society*, 51(8), 1254-1281.
6. Paternalism (last updated on 29 January, 2022). Merriam-Webster Dictionary, available at <https://www.merriam-webster.com/dictionary/paternalism>
7. Sintomer, Y., Herzberg, C., Allegritti, G., Röcke, A., & Alves, M. L. (2013). Participatory budgeting worldwide. *Dialog Global*, (25), 1-93.

8. Tannenbaum, R., & Massarik, F. (1950). Participation by subordinates in the managerial decision-making process. *Canadian Journal of Economics and Political Science/Revue canadienne de economiques et science politique*, 16(3), 408-418.
9. Tannenbaum, R., & Schmidt, W. R. (1958). How to choose a Leadership pattern” Harvard Business Review. 36, 95-101.
10. Thaler, R. H., & Sunstein, C. R. (2008) *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. Yale University Press.
11. Warnecke, T. L., & DeRuyter, A. (2009, January). Paternalism and development: expanding the analysis of welfare regimes in Southern Europe and Asia. In *Association for Public Policy and Management special international conference, Asian Social Protection in Comparative Perspective, Singapore*. Available at: http://welfareacademy.org/pubs/international/policy_exchanges/asp_papers/1761.pdf
12. Wilkinson, T. M. (2015). Libertarian paternalism: A review essay. *Political Science*, 67 (1), 73-79.
13. Бюджет участі Сумської ТГ. <https://pb.smr.gov.ua/statistics/206>
14. Інтерактивна мапа механізмів взаємодії в громадах Сумської області, створена для відображення наявності чи відсутності інструментів такої взаємодії та учасництва. Режим доступу: https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=1ns4Ce4msV2vnWaAlGSZZZju7N0SZWdp0&ll=50.4648200000002%2C34.95541870000001&z=14&fbclid=IwAR22VrWpWeL9XdJJ6oxtBsUx1piZ_PnPzq3Lda8wp6mBmKMuNOGFw_TXGUo
15. Мартея, Б., Півко, Ю. (2015). Розвиток процесу партиципаторного бюджетування в Польщі. Платформа розвитку міст. <http://www.urbanua.org/dosvid/zakordonni-pryklady/141>
16. Скрипняк, А. (25 лютого 2021 року). Від чого помирали люди на Сумщині у 2020 році. Управління статистики опублікувало звіт. *Суспільне*. <https://susplne.media/107799ф-vid-cogo-pomirali-ludi-na-sumsini-u-2020-roci-upravlinna-statistiki-opublikovalo-zvit/>